म. ग्रं. सं. ठाणें
काव्य
९७२

१९०५

ठाणे

REFBK-0000276

REFBK-0000276

९८०५

श्री ग्रंथ संग्रहालय
क्रमांक नं. २७८/१

REFBK-0000276

REFBK-0000276

२७५
दा. क्र.
ग्रंथ ७४८
ठाणे.

प्रकाशकांची विनंती.

या पुस्तकांत छापलेल्या कविता, विशेषतः कृष्णाकांठीं कुंडल ही अप्रसिद्ध कविता, प्रसिद्ध करण्याची स्नेहपूर्वक परवानगी दिल्याबद्दल कै. श्री गोविंदाग्रज यांचे धाकटे बंधू श्रीयुत, शंकरराव गडकरी यांचे प्रथम आभार मानणें अत्यंत जरूर आहे.

या पुस्तकांत गोविंदाग्रचांचा अप्रसिद्ध असा फोटो छापावा अशी आमची इच्छा होती; व तसा एक फोटो इंदूरचे भूस्तरशास्त्री, श्रीयुत सत्यबोधराव हुदलीकर, यांचे संग्रहीं आहे असें कळल्यावरून आम्ही त्याबद्दल त्यांचेकडे विनंती केली, व त्यांनींही फोटो पाठवून दिला याबद्दल त्यांचे आम्ही ऋणि आहोंत.

आमचे मित्र श्रीयुत " विद्यार्थी " यांनीं आपला अमोलिक वेळ खर्चून प्रस्तावना लिहून दिल्याबद्दल त्यांचे आभार मानावें तितकें थोडेच आहेत; आणि मे. ए. पी. ॲन्ड ब्रदर्स, व बापट मॅनेजर रा. गणपतराव गोखले यांनीं अत्यंत मेहनत घेऊन पुस्तक छापून देऊन आम्हाला उपकारीत करून ठेवलें आहे.

रा. दादासाहेब उर्फ गणेश काशिनाथ परचुरे यांनीं आमचेकरितां प्रुफ तपासणीचे श्रम घेतले त्याबद्दल त्यांचीं किंमत आमच्या दृष्टीनें केव्हांही कमी अधिक होणें शक्य नाहीं.

अशा तऱ्हेची लहान पुस्तकें छापून प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम, आमचेकड अगदींच नवा आहे; परंतु महाराष्ट्र रसिकांना तो आवडेल अशी उमेद आहे. पुस्तकांची प्रुफें तीनतीनदां तपासली, तरीही कांहीं अक्षम्य अशुद्धें राहिलींच आहेत याबद्दल वाचकांनीं क्षमा करावी.

रसिकाचा सेवक,

शं. वा. रानडे. ग्रंथा

म्यानेजर, डी. व्हीं. नातू आणि कंपनी.
बुकसेलर—सांगली.
तारीख २३ जानेवारी इ. १९२०

कै. श्री. गोविंदाग्रज.

[इ, स. १९०५ सालीं, फर्ग्यूसन कॉलेजमध्यें असल्यावेळेचा फोटो.]

२७५ दा.क्र.
ग्रंथ क्र. ५५८ ठाणे.

प्रकाशकांची विनंती.

या पुस्तकांत छापलेल्या कविता, विशेषतः कृष्णाकांठीं कुंडल हो अप्रसिद्ध कविता, प्रसिद्ध करण्याची स्नेहपूर्वक परवानगी दिल्याबद्दल कै. श्री गोविंदाग्रज यांचे धाकटे बंधू श्रीयुत, शंकरराव गडकरी यांचे प्रथम आभार मानणें अत्यंत जरूर आहे.

या पुस्तकांत गोविंदाग्रचांचा अप्रसिद्ध असा फोटो छापावा अशी आमची इच्छा होतां; व तसा एक फोटो इंदूरचे भूस्तरशास्त्री, श्रीयुत सत्यबोधराव हुदलीकर, यांचे संग्रहीं आहे असें कळल्यावरून आम्हीं त्याबद्दल त्यांचेकडे विनंती केली, व त्यांनींही फोटो पाठवून दिला याबद्दल त्यांचे आम्ही ऋणि आहोंत.

आमचे मित्र श्रीयुत "विद्यार्थी" यांनीं आपला अमोलिक वेळ खर्चून प्रस्तावना लिहून दिल्याबद्दल त्यांचे आभार मानावें तितकें थोडेच आहेत; आणि मे. ए. पी. ॲन्ड ब्रदर्स, व बापट मॅनेजर रा. गणपतराव गोखले यांनीं अत्यंत मेहनत घेऊन पुस्तक छापून देऊन आम्हाला उपकारीत करून ठेवलें आहे.

रा. दादासाहेब उर्फ गणेश काशिनाथ परचुरे यांनीं आमचेकरितां प्रुफ तपासणींचं श्रम घेतले त्याबद्दल त्यांचीं किंमत आमच्या दृष्टीनें केव्हांही कमी अधिक होणें शक्य नाहीं.

अशा तऱ्हेची लहान पुस्तकें छापून प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम, आमचेकड अगदींच नवा आहे; परंतु महाराष्ट्र रसिकांना तो आवडेल अशी उमेद आहे. पुस्तकांची प्रुफें तीनतीनदां तपासली, तरीही कांहीं अक्षम्य अशुद्धें राहिलींच आहेत याबद्दल वाचकांनीं क्षमा करावी.

रसिकाचा सेवक,

शं. वा. रानडे.

म्यानेजर, डी. व्ही. नातू आणि कंपनी.
बुकसेलर–सांगली.

तारीख २३ जानेवारी इ. १९२०

पद्धतीचे पहिले शब्द !

आज एक वर्ष झालें ! महाराष्ट्र शारदेस सालंकृत करणाऱ्या शाहीराला जाऊन आज पुरेपूर एक वर्ष झालें ! ! धार्मिक दृष्टया विचार करून वागणरे मृताचे आप्त, त्याच्या वर्षश्राद्धादिवशीं धार्मिक रीत्या अमंगल–सुमंगल क्रिया करून, आपल्या भाविक समजुतिप्रमाणें मृताच्या आत्म्यास शांति देऊन आपल्यापुरतें दुःखी समाधान मानतात. श्राद्धविधीला अनाधिकारी पण अंतःकरणानें एकरूप झालेले सुहृद, मृताच्या आठवणीं काढून वर्षश्राद्धाच्या दिवशीं सुस्कारे सोडतात; आणि शक्यांत शक्य त्या मार्गांनीं त्याच आठवणींतून एकादें साधारण समाधानाचें साधन शोधून काढतात. आजच्या या छोटेखानी पुस्तकाचे प्रकाशक रा. शं. वा. रानडे हे कै. गोविंदाग्रजांच्या सुहृदांपैकींच एक होते. आणि म्हणूनच त्यांनीं आपल्या अल्पशा परीनें कै. कवीचा आत्मा ज्यांत सदैव जागृत आहे व राहील, अशा काव्यकोषांतील हीं सहारत्नें एकत्र करून त्यांच्या स्मरणीनें आजच्या वर्षश्राद्धा दिवशीं मृताचें दुःखमिश्रित सुस्मरण करण्याच्या मार्गाचें अवलंबन केलें आहे.

एवढ्याशा चिमकुल्या पुस्तकाला प्रस्तावना ती काय जोडावयाची ? पण आमच्या रूढी–प्रिय मनाला–मग तें रूढी विरुद्ध वाटेल तितकें बंडकरी–एकाएकीं रूळल्या मार्गावरून पाऊल काढणें बरें वाटत नसल्यानें, नव्या कां होईना, पण रूढीप्रमाणें,–पद्धतीप्रमाणें, पुस्तकाला प्रस्तावना पाहिजेच असें प्रकाशकांना वाटत असल्यानें हे ' पद्धतीचे पहिले शब्द '; लिहिणें भाग पडत आहे. हें एक; दुसरें एक जरा महत्वाचें कारण आहे.

कविवर गोविंदाग्रज जाऊन आज एक वर्ष झालें. अद्याप त्यांचा सारा काव्यसंग्रह प्रकाशित व्हावयाचा आहे. कोणी सांगावें त्या संग्रहांत आणखी कोण्या तोलामोलाची माणकें आहेत तें ? तो सारा काव्यसंग्रह प्रकाशित व्हावा आणि आपल्याला पूर्वी न लाभलेला आनंद प्राप्त व्हावा अशी मनीषा धारणाऱ्या खऱ्याखुऱ्या रसिकांचा–महाराष्ट्रांत फारच मोठा भरणा आहे.तो काव्यसंग्रह

एकपणानें पुढें आल्यावर, आपल्या कल्पनेप्रमाणें असलेल्या चांगल्याला उत्तम, अथवा उत्तमाला सर्वोत्तम असें संबोधावयास सांपडेल या आशेच्या भुकेल्या नजरेनें त्या काव्यसंग्रहाचें सप्रेम स्वागत करावयास आमचा मराठी सहृदय वाचकवर्ग उत्सुक आहे.

तो वाचकवर्ग जितका उत्सुक आहे तितकाच टीकाकारवर्ग आपली निरुद्योगी लेखणी पाजळावयास तितकाच तयार झाला आहे. ‘ टीकाकार ’ हा शब्द, आम्ही आमच्या जुन्या संस्कृत अगर आजच्या सुधारलेल्या पाश्चात्य जगांतील उच्च व तेजस्वी अर्थानें येथें वापरलेला नाहीं. कारण शब्द, वस्तु अथवा व्यक्तीवरून प्रचारांत येत असतो. त्या शब्दोच्चारानें त्या त्या वस्तुमात्राशीं, अथवा व्यक्तीमात्राशीं संलग्न झालेले विचार आणि कल्पना बंदुकीच्या बाराच्या धडाक्यानें एकदम सूचित होतात, ती वस्तु अगर ती व्यक्ति नाहींशीं होतां, त्या शब्दाचा अर्थ, केव्हां केव्हां तो शब्दही, प्रचाराच्या प्रांतांतून नाहींसा होतो. क्वचित् प्रसंगीं तो शब्द व्यवहाराच्या वापरांत राहतो, परंतु त्याचे मूळचे अर्थ पार बदलून गेलेले असतात. त्या शब्दानें जुन्या अर्थाऐवजीं, नव्या नव्या अर्थाचें आवरण घेतलेलें असतें. तीच गत मराठींतील ‘ टीकाकार ’ या शब्दाची झालेली आहे. मल्लिनाथादि श्रेष्ठ प्रतीच्या जातिवंत टीकाकारांच्या बाबतींत लावण्यांत येणाऱ्या, अगर अर्वाचिन, आद्य श्रीमत् शंकाराचार्य,श्रीरामानुजाचार्य‘ श्रीज्ञानेश्वर महाराज, किंवा गीताधर्माचें रहस्य स्पष्ट करणारे आजचे आमचे लोकप्रिय टीकाकार लो. बा. गं. टिळक या महाभागांना सुचित करणाऱ्या ‘ टीकाकार ’ या शब्दाला असलेला अर्थ जरि आज पूर्ण मावळला नसला तरी तो अस्ताचलाच्या दरींत गडप्प झाला आहे खास. त्या अर्थाचा प्रकाश फारच अंधुकर्ण झाला आहे. आमच्या तुमच्या आतांच्या टीकाकार शब्दाला फारच विपरीत, भयंकर अर्थ आला आहे. आजचा टीकाकार, ग्रंथाची शोभा विशद करून त्याची योग्यता वाढविणारा कुशल कारागीर नसून, रविवारीं सकाळीं चव्हाट्यावर प्रामुख्यानें दिसणाऱ्या कारागिराचा मात्र चांगलाच भाउबंद शोभतो. आजच्या टीकाकाराचें काम, अर्थ गांभीर्य, रसस्वारस्य इत्यादींची अभिवृद्धि करण्याचें नसून, त्यांची हानी कशी करावयाची यांतच त्याचें सर्वस्व सांठलेलें आढळते एकादें सुंदर चित्र, सर्वांग सुंदर करण्याचे त्याचे प्रयत्न नसून, तें चित्र छिन्नविछिन्न

करण्याकडे त्याचा वाकळ मोर्चा वळलेला असतो. श्रीसरस्वतीच्या मांडीवर बळजबरीनें बसूं पाहणारे हे शिरोमणी वाङ्‌मय समुद्रांत रत्नांच्या अभिलाषानें बुड्या मारीत नाहींत; तर तळच्या चिखलानें स्वतःची अक्कल-खराबी करून घेऊन दुसऱ्यांच्या आंगावर शिंतोडे उडविण्याच्या प्रयत्नांतच धन्यता मानण्यांत दंग असलेले दिसतात. अशा नरपुंगवांना, ज्या अर्थानें ' टीकाकार ' हें विशेषण लावण्यांत येतें, त्याच अर्थानें आम्ही हें विशेषण वर वापरलें आहे.

अशाच पुण्यात्म्यांपैकीं कांहींनीं, अपुरतेंपणीं प्रकाशित झालेल्या कै. गोविंदाग्रजांच्या काव्यावर आपली तुस्त नजर नुकतीच फिरविली आहे. या टीकाकारांची जातगोत, कुलशील, व्यवसायपद्धति, आणि गोविंदाग्रजांच्या काव्यप्रकाशनांतील अपुरतेपणा हीं सारीं एकोप्यानें लक्षांत घेतां, झालेल्या टीका काय नमुन्याच्या, कोण्या मोलाच्या असतील हें अलगपणें सांगावयास नकोच. या टीकाकारांना व त्यांच्या टीकांना काय महत्व द्यावयाचें तें खरे गुणज्ञ सहृदय वाचक देत आहेतच व देतीलही. एकाद्या श्रीमानाच्या घरीं चोरी करण्याच्या हेतूनें घरफोडी करणाऱ्या भुरट्यानें, आपल्या घरफोडीनें त्या श्रीमानाचें म्हणण्यासारखें नुकसान होणार नसून फुटल्या भिंतींतील एखादा दगड पडून पाय दुखावला जाण्याची धास्ति, अथवा आपलाच पाय घसरून बत्तिशी बाहेर येण्याची भीति हमेश बाळगावी हें चांगलें. कै. गोविंदाग्रजांची कविता संपूर्णपणें प्रकाशित होऊन द्यावयाची होती; तिचा निर्मळ मनानें, सूक्ष्म दृष्टीनें अभ्यास करावयाचा होता; आणि मग वाटेल तर ' टीकाकार ' म्हणविणाऱ्या या कारागिरांनीं टीका करण्याचा प्रयत्न करावयाचा होता. काव्यसंग्रह प्रकाशनाच्या अपुरतेपणांतच टीका करण्याचा हव्यास धरल्यानें आपल्या माथीं अर्धवटपणा येईल असें या टीकाकारांना वाटलें नसवासें वाटतें.

इसवी सन १९१२ ते सन १९१८ यांच्या दरम्यान कै. गोविंदाग्रजांची बरीचशी कविता प्रसिद्ध झाली. झाली ती उत्तमच होती; तिची प्रसिद्धीही अधुनिकमहाराष्ट्रकाव्यसागरांत महत्वाच्या उसळीचें वादळ उत्पन्न करण्याच्या झपाट्यानें झाली. त्या उसळलेल्या वादळांत बरेचसे लहान मोठे जीव कायमचे गारद्‌-गारद झाले. उरलेसुरले, गुदमरून अर्धमेले झालेले, नाकांनव आलेले जंतु, आतां तें वादळ कायमचें थंडावल्यावर पुनः निःशक्तशीं चुळबुळ करावयास

काव्य ५४८

लागले आहेत. त्यांच्या चुळबुळबिद्दल कोणाचेंच कांहीं ह्मणणें नाहीं. विश्वसंसाराच्या खेळांत दंग असलेल्या अधिकारी पुरुषाच्या लीला पाहिल्यानंतर, या भातुकलीवाल्यांच्या खेळांतील लुटुपटीच्या मीठभाकरीचा हेवा करण्याइतके मराठी रसिक वाचक खास खुळे नाहींत. आपल्याकडे कोणीच लक्ष देत नाहीं ह्मणून आंतल्या आंत तळमळणाऱ्यांनीं आतां नवीन अवतार घेऊन टीकाकार हें वरून भारदस्त दिसणारें गोंडस नांव धारण केलें आहे. "मी चांगला नसेन। पण तोही वाईट आहे" या मत्सरयुक्त चुकीच्या तर्क पद्धतीनें कै. गोविंदाग्रजांच्या बरोबरीला बसण्यासाठीं टीकारासभरोहणाचा हा सारा खटाटोप आहे हें कोणाला ओळखूं यावयाचें नाहीं असें या भाबड्या लोकांना वाटत असावेंसें वाटतें. खरोखरच जर या '**टीकाकार कवि कंपूला**' तसें वाटत असेल, तर तो कंपू आपल्याच मापानें साऱ्या जगाच्या बुद्धीची मापणी करीत आहे असें ह्मणावें लागेल. अकारण दुखावून गेलेल्या या बापुडवाण्यांना श्रीसमर्थ रामदास स्वामींच्या सर्वाधिकारसंपन्न, ओजस्वी वाणींत असें सांगावेंसें वाटतें कीं, "पूर्ण ग्रंथ पाहिल्याविण। उगेचि ठेवि जो दूषण। तो दुरात्मा दुराभिमान। मत्सरकरी। अभिमानें उठे मत्सर। मत्सरें ये तिरस्कार। पुढें क्रोधाचा विकार, प्रबळें बळें॥ ऐसा अंतरीं नासला। कामक्रोधें खवळला। **अहंभावें पालटला**। प्रत्यक्ष दिसे॥ कामक्रोधें लाथाडिला। **तो कैसा ह्मणावा भला। अमृत सेवितांचे पावला। मृत्युराहा**॥ या सांगण्यासमवेतच या टीकाकारकविकंपूला आमची अशी एक महत्वाची सूचना आहे कीं, खोटीनाटीं कारणें दाखवून नालस्तीनें मृतसिंहाचा नलिस्त अपमान करतांना आज गोड वाटतें आहे, परंतु आज कच्चे असणारे त्या सिंहाचे बच्चे उद्यां मोठे झाल्यावर एकाच तडाख्यानें तुमची आंतडीन आंतडी उपसून बाहेर काढल्यावांचून राहणार नाहींत.

या टीकाकारकविमंडळाला आमचें वरचें नम्र सांगणें, व अखेरची प्रेमाची सूचना देण्याची प्रबळ, अनावर इच्छा ह्मणजेच आजच्या प्रस्तावना लेखनाचें दुसरें महत्वाचें कारण होय.

या पुस्तकांत ग्रथित केलेल्या कवितां पैकीं, शेवटची 'कृष्णाकांठीं कुंडल' ही अपुरी पण अप्रकाशित कविता आहे. येथें छापलेला भाग, होऊं घातलेल्या

कविमनांतील काव्याच्या पुरत्या एक तृतिआंशाइतका तरी आहे कीं नाहीं याची शंकाच आहे. प्रसिद्ध केलेल्या काव्यांतील कांहीं कांहीं ओळीं हें काव्य ऐतिहासिक होणार होतें हें सहज दाखवितात. त्या ओळीं, हिंदूंचा जय, व मुसलमानादी त्यांच्या शत्रूंचा अपजय दाखविला म्हणजेच ऐतिहासिक काव्य होतें ही कल्पना चुकीची आहे हें दाखविण्यास ओतप्रोत समर्थ आहेत. परद्वेषाचा प्रादुर्भाव झाल्याखेरीज ऐतिहासिक काव्य अगर ऐतिहासिक नाटक असावें असें प्रस्तुत दिवंगत कवींचें मत असल्याचें आम्हास माहीत आहे. अपुरें राहिलेलें हें काव्य, अगर अपुरें राहिलेलें ऐतिहासिक राजसंन्यास हें नाटक हीं वाचलीं असतां आम्ही म्हणतों त्याची सहज खात्री होणार आहे. लोकनायकावर, व मातृभूमीवर निरपेक्ष, व अढळ प्रेम असलें म्हणजे झालें; तीच खरी स्वदेश भक्ती. परद्वेषाच्या डळमळीत पायावर देखाव्याची डोलारी स्वदेशभक्ती ही चिरकालिक नसते; असें कै. गोविंदाग्रजांचें मत असल्याचें आमच्या ऐकण्यांत आलें आहे. हें उदात्त तत्व आपल्या ऐतिहासिक काव्यांत व नाटकांत स्पष्ट करून जनतेला चांगला धडा द्यावयाचा असा त्यांचा विचार होता. त्या विचाराच्या मूर्तस्वरूपाचा प्रारंभ, वर सांगितलेल्या अपुरत्यां काव्यनाटकांत झालेला आढळतो.

कृष्णाकांठीं कुंडल याच सारख्या दुसऱ्या एका नांवाची एक कविता एका पुणेरी पत्रयानें लिहून छापविलेली आमच्या पाहण्यांत आहे. खरोखर कुंडल कृष्णाकांठीं नाहीं हें या पुणेरी कवीस माहित नाहींसें दिसतें. कुंडलगांव कृष्णाकांठीं नसतां असलें विपरीत नांव कै. गोविंदाग्रजांनीं आपल्या पहिल्या ऐतिहासिक काव्याला कां दिलें याचें कारण मोठें मनोरम आहे. कृष्णाकांठीं कुंडल या ऐतिहासिक काव्यांत, एका मराठी शिपायाची व कुंडलच्या एका मराठी मुलीची प्रेमकथा प्रामुख्यानें सांगण्यांत येणार होती. कथेचा शेवट अत्यंत शोकपूर्ण असा होणार होता. त्या शोकपूर्ण शेवटाचा असा विलक्षण जोर होता कीं, कारुण्याच्या हदऱ्यानें सारी धरणी हदरून गेली; त्यासरशीं कुंडलगांवही कृष्णाकिनारा सोडून पांचपंचवीस मैल मागें हटलें गेलें. आणि म्हणूनच ' कृष्णाकाठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाहीं ' असें कवीनें एकापेक्षां अधिक अर्थांनीं, पण स्पष्ट म्हटलें आहे. किती रमणीय कल्पना ! कै. गोविंदाग्रजांनीं, कृष्णाकाठीं

कुंडल नसण्याचा जो हा कार्यकारणभाव जोडला तो मनोमय असला तरी तो तरतरीत, कल्पनेच्या मनुष्याला पटून क्षणैक खरा वाटणारा आहे. सदर कार्यकारणभाव कसाही असो; तो शोधून काढणाऱ्याच्या बौद्धिक मालकीचा आहे खास; म्हणजेच तो कै. गोविंदाग्रजांच्या खाशा मालकीचा आहे याबद्दल बिलकुल संशय नाहीं. असें असतां उपरि निर्दिष्ट पुणेरी पठ्ठयानें कानाला जवळ जवळ तसेंच लागणारें—आम्हाला वाटतें, त्या कवीच्या त्या कवितेचें नांव कृष्णाकांठचें कुंडल असें असावें—नांव कां दिलें तें समजत नाहीं. ककाराच्या पुनरावृत्तीनें त्या नांवांत जें श्रवणमाधुर्य आलें आहे त्याच्या मोहाला हा आमचा पुणेरी कवी बळी पडला असावा. सदर कवीनें नामनिर्देशही न करितां ज्या इंग्रजी कवितेचें रूपांतर भाषांतर म्हणणें म्हणजेच सत्याची चहाड बाळगण्यासारखें होणार आहे—केलें त्या कवितेचें नांव बिनजेन ऑन ऱ्हाईन—म्हणजे ऱ्हाइन (वरचे) काठचें बिनजेन असें आहे. या मूळच्या इंग्रजी नांवावरून कृष्णा कांठचें कुंडल हें नांव सुचलें असावें असाही तर्क करणें वावगें होणार नाहीं तत्रापि, कृष्णाकांठचें कुंडल हेंच विक्षिप्त वाटणारें नांव कां अचुकपणें सुचावें अशी शंका आल्यावांचून राहत नाहीं. कै. गोविंदाग्रजांनाच शोभणारा हा जडजोखमीचा विरोधाभासाचा अलंकार आमच्या पुणेरी कवीच्या आंगावर उसनवारीचा वाटल्या वांचून राहत नाहीं. या कवीनें, गोडसें अवघड, सुघडाचें अवजड करून, सबळ पुराव्याची पुस्ती जोडल्याखेरीज कृष्णा आणि कुंडल यांच्यामधील अनेक मैलांच्या अंतराकडे दुर्लक्ष्य करून तेंच नांव देणें; किंवा त्या भौगोलिक अंतराची त्याला जाणीवही नसणें, या पुराव्यावरून कै. गोविंदाग्रजांनीं आपल्या कवितेला दिलेल्या मूळच्या नांवाचें हें असें बोजड रूपांतर कां व कसें झालें असेल, याबद्दल एक सोपा, सरळ तर्क गांठून उत्तर देणें अवघड नाहीं. परंतु तें उतर न देणेंच चांगलें. कारण दोन (?) मोठीं (?) मनें कल्पनेच्या एकाच मार्गावरून जाऊं शकतात हें वासनांतील ठेवणीचें उत्तर आमच्या थोबाडावर मारण्यास कांहीं थोर म्हणविणारे प्राणी तयार होणार यांत तिळमात्र संदेह नाहीं.

जशा सुचतील तशा, कवितेतील हरप्रसंगांच्या ओळी कै. गोविंदाग्रजांनीं लिहून ठेविल्या होत्या; त्या नीट जुळवून येथें छापल्या आहेत. त्या वाचत असतां रसिकांचा क्षणोक्षणीं रसभंग होणार आहे याची आम्हाला जाणीव आहे;

पण त्याला कोण काय करणार ? त्याबद्दल सर्वभक्षक काळ जबाबदार आहे.

'कृष्णाकाठीं कुंडल' या कवितेखेरीज सदर पुस्तकांत ज्या आणखी पांच कविता घातल्या आहेत त्यांवरून कै. गोविंदाग्रजांच्या कल्पनाशक्तीचा जोरकसपणा, गंभीरपणा, आणि विशेषतः **विविधता** यांचा नीटशी कल्पना येणार आहे. म्हटलं तर तो विविधपणा आहे; नाहीं तर तो विविधपणा नाहीं. 'अरुण' या वर्णनात्मक कवितेखेरीज बाकींच्या चार कविता एकाच विषयाची चार आंगें दाखवितात असें म्हणावयास कांहीं हरकत नाहीं. तरी, एकाच विषयाकडे कै. कवीनें कोणत्या कौशल्यानें, कोणत्या निरनिराळ्या भावनांनीं पाहिलें, व प्रत्येक वेळीं तोच विषय आपल्या कल्पनेच्या निरनिराळ्या रंगांनीं खुलवून निरनिराळा कसा करून दाखविला, हें नीटनेटकेंपणीं ध्यानांत येऊन कवीविषयीं सादर कौतुक व आपुलकीचा ओतप्रोत अभिमान वाटल्यावांचून राहत नाहीं. नांवही तेंच विषयही तोच; पण दोन निरनिराळ्या, खऱ्याखुऱ्या अधिकारी, श्रेष्ठ मनोवृत्तीच्या आत्म्यांनीं आपापल्या कल्पनेनें व अलगअलग दृष्टीनें पाहिल्यामुळें कै. **बालकवी** आणि कै. गोविंदाग्रज यांचे 'अरुण' एकमेकांपासून अगदींच भिन्न झाले आहेत. या दोन 'अरुणां' पैकीं कोणता व कां श्रेष्ठ आहे हें रसिकवरांनीं आपापल्या विचारानें ठरवावयाचें आहे. येथें छापलेल्या कै. गोविंदाग्रजांच्या या पांच कविता पूर्वी मासिक मनोरंजनांत प्रसिद्ध झाल्या होत्या. तेव्हां त्यांची काय ती योग्यता काव्यप्रेमी जनांनीं ठरविलेली असेलच. त्यांच्या पूर्वीच्या विचारांत पडली तर कै. गोविंदाग्रजांच्या विषयींच्या आदरभावाची भरच पडेल असा आम्हांस विश्वासूक भरवंसा आहे.

या पुस्तकरूपीं मियाची ही प्रस्तावनारूप दाढी, प्रमाणाच्या बरीच बाहेर गेली असावीसें वाटतें; तेव्हां येथेंच आटोपतें घेणें भाग आहे. टीकाकरा, करूं नका असें आमचें केव्हांही म्हणणें नाहीं; पण त्या टीकेचा कल विघातक होण्यापेक्षां विधायक होण्याकडेच अधिक असूं द्या इतकीच आमची टीकाकारांना निर्वाणीची विनवणी आहे. शेवटीं उण्याअधिकाबद्दल आमच्या टीकाकार बंधूंसकट सगळ्यांची क्षमा मागून आम्ही सर्वांची रजा घेतों.

पुणें—फर्ग्यूसन कॉलेज.
पुण्यतिथि ता. २३ जानेवारी १९२०.

सर्वांचा नम्र,
विद्यार्थी.

सं. क्रमां. ४४८/१

अरुण.

—:o:—

अहा ! उगवला पहा अरुण हा उधळित तेजाला,
जगा जागवी, तसा जागवी कविच्या चित्ताला.
जसा उडवि हा अरुण चहुंकडे गगनीं रंगाला,
तसा पहा कवि उडवी अपुल्या चित्त तरंगाला !
विश्वसूत्रधर सारुनियां करिं पडदा रजनीचा
जगद्रंगभूवरिं का उडवित गुलाल गगनींचा !
करी मंगलाचरणा मंजुल द्विज गुंजारव हा,
येत्या संसाराची नांदी चाले काय अहा !
पूर्वदिशेवर लाल रंग हा कोण कोठुनि उधळी ?
किंवा फुटली तिच्याच हृदयीं प्रेमाची उकळी !
रविसदनाच्या गवाक्षास ही काय लाल कांच ?
पल्याड लपलें तोंड तयाचें, दिसेल आतांच !
प्रातः काळीं गगन पुष्प कीं, सूर्याचें फुललें ?
सुगंधमकरंदांचें रस हे चहूंकडे झुकले !
सदा सर्वदा जगदुद्धारा धरिती ज्या घेर
त्या मंगल सरितांचें आहे का हें माहेर !
कुणी महात्मा विश्वोद्धारास्तव तप आचरितां
उचंबळुनि का वाहत त्याच्या हृदयाची सरिता !

कै. श्री. गोविंदाग्रज यांच्या सहा कविता.

गत पुण्याच्या पुष्करिणींतुनि तेज काढण्याला
उडी रवीनें घालितांच का फेंस उचंबळला !
अखंड सौभाग्याची सरिता माझी भूमाता
काय लाविते कपाळभर ती हा मळवट आतां !
कीं सोडुनि जी अम्हां चालली कष्टें निस्तूळ
महाराष्ट्र—लक्ष्मीची त्या ही दिसे पाय धूळ !
भरतें स्वर्गी ये पितरांच्या करुणारस रंगा,
अम्हां आळशांवर मग ये कीं पूर्वपुण्यगंगा !
कल्पलतांवर फुलें बहरतां सडा परागांचा
काय तरंगे स्वर्गंगाजलिं तांबुस रंगाचा !
दिन रजनींच्या फटींतून या फार दूर ओंड
दिसतें कीं हें कालगर्भिंच्या स्वर्गाचें तोंड !
हा रजनीच्या उदरीं दिसतो गर्भचि दिवसाचा,
कीं, काळाचा बाळ नवा हा नव्याच नवसाचा !
दिनरजनींचा, शुभाशुभांचा, पापापुण्यांचा,
मंगल संगम रंगपटचि हा दावित गगनाचा !
काय निघाला मानस पुत्राचे विराट पुरुषाचा
विश्वैक्यास्तव मिरवित हा ध्वज विश्वसमत्वाचा !
विश्वहितास्तव रोज सोडि जो रविला गगनांत,
पुराण पुरुषाचा कीं उघडा पळता तळहात !
विश्वहितपरा ही ख्रिस्ताची रक्तमया माया,
महंमदाच्या पैगामाची किंवा ही काया !

शांत रसा या अभंग वाणी प्रसवे तुकयाची,
दया परतली कीं बुद्धाच्या उदार हृदयाची !
दिव्य भावना भक्तमनीं ज्या त्यांची ही मूर्ति,
भावि कवींच्या रसवंतीची कीं अस्फुटस्फुर्ति !
आज निपजत्या प्रीतीचा हा मंगल अभिषेक,
जगदीशाच्या कृपा दृष्टिची कीं पहिली फेंक !
पतिव्रता गतसती जयांचें अग्निशयनिं निजणें
अखंड सौभाग्याचें त्यांचें किंवा हें लेणें !
यज्ञ काळची ही रामाची सोन्याची सीता,
येत्या अवताराची छाया, कीं रक्तस्फीता !
कीं, भवितव्या देवीच्या या विमल दुग्धधारा
धांवत सुटल्या, परितोषाया विश्व शुद्ध सारा !
उद्धाराया पुन्हां धांवली किंवा भवभीता
श्रीकृष्णांच्या मनिं उरलेली श्रीभगवद्गीता !
भाविकालचें हें स्वर्गाचें स्वप्न असे काय ?
ब्रह्मस्वाचा भावि सगुण कीं तेजोमय काय !
विश्वरची जी आधीं, करि मग वृद्धि पुढें त्याची,
' आज ' रचाया आली का ती इच्छा ईशाची !
ब्रह्मपदाच्या किल्ल्यावर कीं फडके जरिपटका ?
चिरंतनाची सनद मानवा, तिचा ताम्रपट का !
अंत न पाही भगवंताला आली काय दया ?
चिन्मंगल मग उभें नभीं हें भूवरि उतराया !

कै. श्री. गोविंदाग्रज यांच्या सहा कविता.

अहा ! तयाच्या स्पर्शें होई शुद्ध हृत्तरंग,
दिव्य दृष्टिला पुरता कळला अरुणाचा रंग,
मना ! कल्पना पुरें ! प्रभूची हीच असे जाण
सौंदर्याची, मांगल्याची, प्रेमाची खाण !
प्रीतिरसाच्या, सौंदर्याच्या, देवींच्या मूर्ति
नित्य निर्मि ही परमेशाची अरुणमया स्फूर्ति !
आज उद्यांच्या महाकवींनों ! हृदयिं नीट ठेवा
प्रेमरसाचा, मांगल्याचा हा अद्भुत ठेवा !
अरुण–रसानें याच रंगवा मनिंचीं परिचित्रें,
रंगवीत जा तशीं उद्यांच्या देवींचीं चित्रें !
या रंगानें रंगवितों मी माझ्या हृदयाला,
पडद्या पडद्यावरी काढिलें चित्रा चित्राला !
एका पडद्यावरि परिरंगे प्रेमचित्र एक !
हृदयाच्या हृदयांतिल माझ्या तोच शिलालेख !
त्या चित्राचा, त्या पडद्याचा, ममगाना धीर !
त्या चित्रांतिल देवीचा मी विकला शाहीर !
मरतां मी, तो जपाच माझ्या हृदयाचा पडदा !
त्या देवीचा झालों अगणित जन्मांचा बंदा !
तिच्या गालिंचा अरुण सारखा लज्जें ! वाहूं दे !
' गोविंदाग्रज ' कविच्या ' अरुणा ' त्यांतच राहूं दे !

प्रेम पाठ.

चित्त कोकिल ! प्रेमा गाया जगद्गायनाला,
पंच प्राणांचा पंचम तव लावि याच काला.
हृदय वसंतहि खुलला, भुलला जीव तुझ्या गानें,
वृत्तिलता बहरल्या, फुलांनीं विसरविलीं भानें.
प्रेमाश्रूंच्या मधुबिंदूंच्या करूं सेचनातें,
संतोषाच्या श्वासाच्या या मंदमंद वातें.
प्रेमरसाच्या या वर्षावें भूदेवीहृदयीं,
तृणांकुराच्या रोमांचांची पेरणीहि व्हावी.
चला मनाच्या मळ्यांत पेरूं प्रीतीचीं बीजें,
चित्तगीत—पुष्पें मग उधळूं; कोण उगीच लाजे ?
आज जगाची लाज सोडुनी होऊं या वेडे !
प्रीतिपटाच्या खालीं दडवूं जें जें मनिं तेढें.
पहा नदीच्या जलांत संध्यारंग उडी घाली !
हृदय नदाच्या जलीं पडूं द्या प्रीतीची लाली.
दीप तटींचे जलीं करविती किरणांचा नाच,
नयन दीप किरणांस नाचवा हृदयजलीं साच.
काळ्या काळ्या ढगांढगांवरि संध्येची लाली,
काळीं हृदयें तशीं रंगतिल प्रेमें जरि धुतलीं.

कै. श्री. गोविंदाग्रज यांच्या सहा कविता.

उषा—संगमीं तप्त—करांचा रवि होई गार,
तद्विरहें तापतां जगावरि गाजवि अधिकार !
त्या मंगल संगमीं रंगले सृष्टीचे गवई,
मंजुल गुंजारवें प्रीतिच्या गुणगुणती कांहीं !
आकाशाच्या लग्न मंडपीं लता करवल्या या,
वृक्षबालकां लाजुनी पल्लव सांवरितां दमल्या !
कळ्या कोंवळ्या, हलती कानीं डूल मजेदार;
उषा--वधूवरि कुसुमाक्षतांहि करिती भडिमार.
नवरदेव नाचरा निघाला, ती पाठोपाठ—–
लाजुनि झाली उषादूर, कुणि द्या पदरा गांठ !
नव तेजाची साखर वांटित कोठें तीं लपलीं ?
स्त्रीपुरुषांची जोडी किंवा एकरूप झाली ?
श्रीमंतांच्या घरीं चालती खेळ असे फार,
परी गरीबां प्रितिदेवते ! तुझाच आधार !
क्षयी कलंकी चंद्रासाठीं प्रेमा ! ऊठ तरी.
वसुंधरेशीं लग्न तयाचें लावीं शीघ्र करीं.
दिशेदिशेच्या दिक्पालांनों ! सावधान सगळे !
संध्यापट—पीतांबर काढा; तारावल जमलें !
प्रेम मंगलाष्टकें सारखीं जगीं गाजवा हो !
मेघांचा चौघडा गगनिंचा जगीं वाजवा हो !
नक्षत्रांच्या करा अक्षता शुभ मंगल बोला !
सप्तपदीची चाल चालवा सप्तभुवनिं सकलां.

३१०५ ५८

दुग्ध चंद्रिका जिकडे तिकडे नवरदेव ओती !
पुष्परेणु—शर्कराकणांची पृथ्वी करि भरती !
त्रिभुवनिं साऱ्या दुग्ध शर्करा वांटा ही असली,
म्हणेल जग मग दुधांत कीं या साखर कीं पडली !
हृदयदीपिके ! प्रीति देवते ! मार्ग असा दावीं,
जिकडे तिकडे शुभलग्नें हीं सारखींच लावीं !
चराचरांनों ! केवळ खेळा प्रेमाचे खेळ !
दुसरें तिसरें नकोच कांहीं करा हृदय—मेळ !
दिनरजनीची जोडी एकच, चांदणे न तिसरें—
त्या दोघांचें संमीलन हें जमले एकसरें !
एकएकट्या फिरतां कां ग तारांनों ! गगनीं ?
जमवा जोड्या प्रेमाच्या मग गा फिरतीं गाणीं !
निळ्या नभाला घाग उजळा शुभ्र चांदण्याचा,
प्रेमासाठीं प्रेमसागरीं खुशाल मग नाचा !
महासागरा ! उगाच लाटा उधळतोस कां रे !
विझवीं वडवानलासि फिउनि प्रेमाचें वारें !
नदी मुखाचें चुंबन घेतां ज्या लाटा उडती,
त्याच तेवढ्या नाचूं दे; त्या प्रेमपाठ गाती !
हृदय सळसळे, फेस उसळला, टाकुं नको खालीं,
त्या फेंसाचे गेंदरुपेरी नदीपदीं घालीं !
नदीनदीच्या पदीं बांधुनि प्रेमाचे चाळ,
नाचूं दे तुजभंवतीं त्यांना वा रानोमाळ !

कै. श्री. गोविंदाग्रज यांच्या सहा कविता.

वनांत लपलेल्या वेलींनों ! या ग बाहेर !
वृक्षांचे कर धरुनी घ्या मग प्रेमाचे घेर !
गवताचा गालिचा कोंवळा, हळूहळू चाला,
पायघड्या पसरल्या-फुलांचा सडा वरतिं घाला !
वाऱ्या वरची वरात काढा जीवा भावांनीं,
वनदेवींच्या मुलिंनों ! या ग, या लौकर नटुनी !
कुणी गुलाबी पातळ नेसा, शालु कुणी हिरवा,
कुणि मोत्यांची जाळी लेउनि हव्या तशा मिरवा !
चला चला ग फुलाफुलाला देऊं या नांव !
जसा जयाचा येइल दिसुनी प्रेमाचा भाव !
शोभा पुष्पं कमलें; नुसती शोभा त्या ठावी !
काव्य पुष्प पद्वाही दे त्या सरस्वती देवी !
सूर्य कमल दिन पुष्प साजिरें दिवस मरीच फुले,
निशापुष्प तव बालक कुमुदिनि चंद्रा बघुनि खुले !
उषा—पुष्प जास्वंदीवरतीं तसा रंग त्याचा,
प्रथम पुष्प दिवसाचें भावहि अस्फुटवासाचा !
फुलें गुल्बशीं वरतिं विहरती तांबुस अंगाचीं
संध्यापुष्पें संध्या समयीं संध्या रंगाचीं.
तीन रंग दिवसांतुनि दावित फूल तेरड्याचें,
बाल पुष्पतें बालवृत्तिचें भडक रंग त्याचे !
यौवन पुष्पाचा निशिगंधा दिधला अधिकार;
हृदय खळबळे, वास दरवळे जों अपरंपार !

काव्य ५८८

सुरकुतलें कोरांटीवरि जें काट्यांतिल फूल,
जरठ पुष्प तें रज:कणांची वृथा उडवि धूळ !
एकलकोंडा नटिस भावहि या धत्तूराचा,
स्मशानस्थ शिव सदा हावरा स्मशान पुष्पाचा !
धड न पांढरें, लालहि नाहीं, वासहि उग्र तसा,
गर्व पुष्प हें कण्हेर दावी, गर्वाचाच ठसा !
व्यर्थ पसारा वासावांचुनि या मखमालीचा,
दंभ पुष्प—परि नको; पथ न हा प्रेमळ चालीचा !
उगाच नांवें अशीं कशाला कुणास ठेवावीं !
मंगल कालीं मंगलवदनीं मंगलताच हवी.
लीला-पुष्पें खुल्या दिलाचीं या शेवंतीचीं,
मुग्धा-पुष्पें हीं जाइचीं कोमल वृत्तीचीं,
शुभ्र मोगरा दंत निदर्शक हंसऱ्या तोंडाचा,
हास्य—पुष्प तें शुभ्र रंग हा दावित हास्याचा.
लालि गुलाबी जी लज्जेची रमणीच्या वदनीं,
गुलाब दावी लज्जा पुष्पावरती निज सुमनीं.
मदपुष्पें हीं आम्रावरचीं मत्तमना करिती,
पुण्य—पुष्प तुलसीदलिं साधी पुण्य मंजरी ती
श्वासानें जें सुमन करपतें पारिजातकाचें,
हृदयपुष्प अति कोमल तें अति कोमल वासाचें.
सुकलें तरिही सुवास राखी; दृढतेचा भाव,
प्रेमपुष्प बकुलाचें वसवी प्रेमाचा गांव !

त्या गांवाचा, त्या नांवाचा कायमदायमचा
रविवारीं हा जीव गातसे प्रेमपाठ तुमचा !
वन देवींनों ! तुम्हांसाठीं हा थाट बारशाचा !
फुलाफुलांचें नांव दाखवी भाव आरशाचा !
फुलें तुह्मी घ्या, फुलें मला द्या, प्रेमाची ठेव,
कृष्ण घ्या कुणी, कृष्ण द्या कुणी, हीच देवघेव !
चला लतांनों ! मुलें बसवुनी कटि खांद्यावरतीं,
लग्न निसर्गासह लावी कविहृदयस्था प्रीति !
सृष्टि देवता माता तुमची कार्य तिच्या घरचें,
लग्न निघे माहेरघरीं मग आळस काय रुचे ?
हृदय पटावरि निजलज्जेचा लाल रंग उधळा,
प्रेमपल्लवी लिहुनी कुंकुमपत्रें द्या सकलां,
प्रीति देविचें आज निघालें लग्न निसर्गाशीं;
वऱ्हाड जमलें, मुहूर्त भरला, धीर न कोणाशीं !
वन देवींच्या मुलिंनों ! या ग, या लौकर म्हणुनीं,
पराग उधळित सुवास पसरित कोमल हातांनीं !
हिमवंतींच्या जलों मिसळुनी मरंदमय तेला,
स्नान सुमंगल घाला कोणी प्रीति देवतेला !
शशिकिरणांचे तंतु भिजवुनी संध्यारंगांनीं,
अष्टपुत्रि द्या नव नवरीला कुणी तरी विणुनी.
हिमगिरि शिखरीं स्फटिक शिलांतरिं रवि किरणें शिरतीं,
प्रतिकिरणें पाझरती भरभर अति कोमल असती.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
दा. क. ......

मुग्ध अधरिंच्या गुलाबिरंगीं रंगवुनी त्यांना,
त्या सूत्रांची काचोळी कुणि नवरीला द्याना !
पराग कोळुनि करुनि हरिद्रा उटी तिला लावा,
इंद्र धनुष्यें वळवुनि हातीं वज्रचुडा भरवा.
शुभ्र फुलांचें तेज आटवुनि घडवा कुणि त्याचीं
वेढिं विरोलीं; सौभाग्याचीं लेणीं पायांचीं.
रात्रीचें तम, उषा—रक्तिमा, कांहीं नका टाकूं,
प्रीति देविच्या सौभाग्याचें हें काजळ कुंकूं !
मणि मंगल सूत्रांत चांदण्या चंद्र चमकदार,
तिला तिच्या भाग्याचा भगवान् निसर्ग देणार !
संध्याकालीं संध्यापटिं जो असे सूर्य गगनीं,
भरा प्रीतिची ओटी असल्या खणां नारळांनीं.
मयासुराची माया शिकुनी कविकल्पकतेनें,
मंगल भूषण रचना मगही करा शीघ्रतेनें.
मुक्या मनाचीं ह्मणा मंगलाष्टकें, जीं न सरती,
हृदयाश्रूंच्या दिव्य अक्षता वधूवरांवरती !
खुल्या दिलांचा मिलाफ घडवा; मुहूर्त हा सरतां,
अंतरंगिचा अंत:पट ही दूर करा आतां !
शुभमंगल वच तूंच बोल श्रीमहन्मंगलारे !
हृदयाचा चौघडा वाजवुनि विश्व भरासारें !
पाउल त्यांचें एक एक मग जन्माजन्माचें,
सात पावलें सात जन्मभर सप्तपदीनाचे !

पतिव्रतांनों ! मंगल विश्वाचि तुमचें माहेर,
वधूवरांना मांगल्याचा कराच आहेर !
सकलवेलिंनों ! वरात त्यांची चलाचला पाहूं,
ही सोन्याची संधी ! मागें नका कुणी राहूं !
लाजाळू लाजते कुणाला ? नका तिला रुसवूं !
चला चिमुकल्या करवलीस त्या जाऊनियां हंसवूं
वंशतरुवरा ! असाच गारे प्रेमाचा सूर !
हृदयस्था हृदयाशिं धरा कुणि; नका राहुं दूर !
जनिं कीं रानीं जलीं स्थलीं, वा गगनीं पातालीं,
जिवाजिवाला बांधा पसरुनि प्रेमाचीं जाळीं !
जल देवींनों ! स्थलदेवींनों ! गगनदेवतांनों !
सकलां शिकवा प्रेमपाठ; गा हाच अप्सरांनों !
हृदय शारदे ! हृदयिं राहुनी करिं मज प्रेमकवि !
तुझ्या प्रीतिची स्फूर्तिच मज हा प्रेमपाठ शिकवी.
पशूस करशिल मानव ! मानव नेशिल देवपदा !
देवपणा स्थिर देवांचाही राखिसि तूंच सदा !
प्रेमतरंगें चित्त तरंगे, आत्माही रंगे !
जगत् रंगलें, विश्वरंगलें एक प्रेमरंगें !
चराचरांनों ! स्थिरास्थिरांनों ! नश्वर ईश्वर वा,
प्रेमें जिंका ईशा; साक्षात् कीं परमेश्वर व्हा !
हृदय संपुटीं स्नेहिं पाजळुनि जीवाच्या ज्योती,
प्रीतीच्या गंगेंत सोडुनी गा मंगल अरती !

हृदयाचीं राउळे उघडुनी हृदयदेवतेला,
पंचेन्द्रियकृत प्रभावळीं मधिं वरच्यावर झेला !
इतर वृत्तिंचा देवीभंवतीं चालूं द्या नाच;
जीवें भावें तिच्या पुढें गा प्रेमपाठ हाच !
चित्ताच्या ताटामधिं अर्पानिज पंचप्राणां;
त्या नैवेद्यें हृदय देवता तृप्त होत जाणा !
प्रेम नसे तर जीव नको हा ! प्रेमें जग चाले !
प्रेमा वांचुनि धिक् जीवन हें असे आज झालें !
प्रेमरसावर हृदय तरंगत प्रेमपाठ बोले,
मनांतलें हें गाणें हें माझें जनांतलें झालें !
प्रियमित्रांनों ! प्रेमरंगणीं प्रेमानें नाचा !
मुक्या मनाला फुटली आतां प्रेमाची वांचा !
प्रेमपाठ हा सदैव गारे प्रेमानें ताज्या,
आण घालितों अशी तुम्हांला गळ्याचीच माझ्या !
चला गड्यांनों ! या प्रेमाचीं ऋणें आधिं फेडा,
हेंच मागतों हात जोडुनी प्रेमाचा वेडा !
प्रेमपाठ हा सरता झाला, मन हो बेताल !
प्रेमरसें गुंतलें यावरी फुकट शब्द जाल !
त्या गुंगीच्या भरांत गातों पडुनि मना भूल !
क्षमा करा हो गातांना जरि होइ चूक भूल.
प्रेमपाठ हा रुचे कुणाला, न रुचे कवणाला,
एक नसे जागीं आवडनावड; ती ज्याची त्याला !

तशांत हें तर बोलुनि चालुनि मन वेडें झालें !
बंधन कसलें मग त्या ? गाई जें सुचलें रुचलें !
परवा न तया; हंसा, रुसा, वा निंदा, कीं वंदा, !
मी प्रेमाचा बंदा ! माझा हाच असे धंदा !
स्तुति निंदेचा भेदचि अवघा प्रेमजलीं जिरला,
भेदाभेदाचि, न परि जीवही प्रेमांताचि विरला !
हृदयंशारदा हृदयमंदिरीं चित्तरंग तारा,
छेडित बसली त्या गीताचा वाहे प्रेम झरा !
देहभरीं त्या निर्झरलहरी थरथरुनी भिनल्या,
वृत्ति वृत्ति त्या गायन नोंद प्रेममयी बनल्या !
भाव बहिरला, जीव बहिरला, बहिरलाच आत्मा !
प्रेमरूपची, प्रेमलभ्यची, रमला परमात्मा !
त्या दोघांच्या या ऐक्याचा गाया जयवाद,
घुमत सारखा बधिरवृत्तिं तुनि प्रेमगीतनाद !
काया वाचा मनसा होउनि प्रेमाचा भाट,
गोविंदाग्रज ' आळवीत मग सदा ' प्रेमपाठ '!

मुरली.

—:॰:—

[प्रीति, भक्ति आणि मुक्ति या भावयोगाच्या तीन पायऱ्या आहेत. प्रीतीच्या परमोच्च स्थितीवरच भक्तीचें पहिलें पाऊल उमटून, भक्तीच्या मोकळ्या भरारींत भक्तभगवंतांचें पूणक्य होत असतें, हें दाखविण्यासाठीं, स्त्रीहृदयाचें प्रेमळ रहस्य ओळखून भागवतकवीनें 'राधागौळण' कृष्णपरमात्म्यासमोर उभी केलेली आहे. जगाच्या भूतकाळांत, भोळ्याभाबड्या भक्तिप्रीतीच्या संयोगाचें इतकें ठळक चित्र याव्यतिरिक्त इतरत्र सांपडणार नाहीं. म्हणून या गीतांत भक्तजीवात्मा राधारूपानें दाखवून प्रीतिभक्तीच्या बदलत्या सीमारेषेवर त्याची स्थापना केली आहे. मनुष्याच्या आयुष्यांत असा एक काळ एकदांतरी येतोच, कीं, ज्या वेळीं ईश्वराचें अस्तित्व भावपूर्ण हृदयाला पटतें आणि तेव्हां मात्र, बुध्दिप्रधान मस्तकाचें समाधान करण्यासाठीं तळमळणारा जीवात्मा ईश्वरी साक्षात्काराची—प्रत्युत्तराची याचना करीत असतो. हें दैवी प्रत्युत्तर त्या योग्य वेळीं मिळालें नाहीं म्हणजे मात्र मनुष्य पुन्हां भोंवऱ्यांत गुरफटतो. या गाण्यांत अशा ईश्वरी उत्तराला 'मुरलीध्वनि' कल्पून त्यासाठीं झुरणाऱ्या राधेच्या पांच चढत्या स्थिति (कडवीं १।४।१८।२१।३२।३७) दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. 'गोविंदाग्रज.']

ही एक आस मनिं उरलि ॥

कन्हय्या ! बजाव बजाव मुरली ! ॥ ध्रु० ॥

जरि फुटले दोनी कान ॥ नच राही भूक तहान ॥

तिळभरही नुरलें भान ॥

बघ वृत्तिमाधिं मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १ ॥

कां गाणें मजला व्हावें ॥ चित्तासहि नाहीं ठावें ॥

दृष्टीला केविं दिसावें ॥
मम आस नसे परि पुरालि ॥ कन्हय्या बजाव० ॥ २ ॥
मी अगदीं भोळी राधा । तूं माधवजी ! नच साधा ॥
मोहनी करी सुखबाधा ॥
तुज दासी विनवुनि झुरालि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३ ॥
चांदणें चहुंकडे खुललें ॥ फत्तरही सारे फुलले ॥
आनंदें विश्वहिं झुललें ॥
स्फूर्तीच त्यांत तव शिरालि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ४ ॥
तीनेंच शब्द मम निघती ॥
जग फिरुनि, फिरुनि मनिं रिघती ॥
मज आतां दुसरी न गति ॥
जगतीच सारि जणुं जिरालि ॥ कन्हय्या ! व० ॥ ५ ॥
अणुरेणुहि देहीं खैर ॥ भिन्नता विसरलि वैर ॥
अब नंदलाल ! कर खैर ॥
प्रेमाची दुनिया उरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ६ ॥
बुद्धीचा तुटला धीर ॥ आशामय होय शरीर ॥
जालिं बुडे जलधिचें तीर ॥
बघ, बघतां दृष्टिहि विझलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ७ ॥
कथुं काय, काय मज वाटे ॥ आनंद मात्र मनिं दाटे ॥
तरुशिरीं बीज उफराटें ॥
शून्यांत परार्धे भरालें ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ८ ॥
जन्माचें झालें चीज ॥ कायमची मेली नीज ॥

विश्वाचें गवसे बीज ॥
चिद्वृत्ति त्यांत अवतरालि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ९ ॥
मायेची मेली बिजली ॥ परि खऱ्या जलीं ती विझली ॥
तीव्रता तियेची थिजली ॥
सुकलेलीं विश्वें भिजलिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १०
कोसळति सरीवर सरी ॥ लहरावर उठती लहरी ॥
अश्रूंची गरदी भारी ॥
अवकाशें तुडुंब सगाळिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ११ ॥
पुष्पाविण येई वास ॥ वाऱ्याविण चाले श्वास ! ॥
हर्षाविण आतां हास ॥
मरणाविण सुटका झालि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १२ ॥
ब्रह्मगोल त्वन्मय झाला ॥ चहुंकडेच मुरलीवाला ॥
त्वद्रूप गोपिकाबाला ॥
मी मला शून्य या कालिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १३ ॥
सांवळ्या ! यशोदाबाळा ! ॥ बंधाला पडला आळा ॥
स्वैराचा वाढे चाळा ॥
बावरी राधिका बनलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १४ ॥
किति करूं कन्हय्या ! धांवा ॥ गा, नाच, वाजवीं पांवा ॥
त्यांतच हा जीव विरावा ॥
यावांचुनि इच्छा नुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १५ ॥
एकेक ऐकुनी सूर ॥ दुःखाचा हो जरि चूर ॥
सारखी तरी हुरहूर ॥

२

दृष्टीला केविं दिसावें ॥
मम आस नसे परि पुरालि ॥ कन्हय्या बजाव० ॥ २ ॥
मी अगदीं भोळी राधा । तूं माधवजी ! नच साधा ॥
मोहनी करी सुखबाधा ॥
तुज दासी विनवुनि झुरालि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३ ॥
चांदणें चहुंकडे खुललें ॥ फत्तरही सारे फुलले ॥
आनंदें विश्वहिं झुललें ॥
स्फूर्तीच त्यांत तव शिरालि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ४ ॥
तीनेंच शब्द मम निघती ॥
जग फिरुनि, फिरुनि मनिं रिघती ॥
मज आतां दुसरी न गति ॥
जगतीच सारि जणुं जिरालि ॥ कन्हय्या ! ब० ॥ ५ ॥
अणुरेणुहि देहीं खैर ॥ भिन्नता विसरलि वैर ॥
अब नंदलाल ! कर खैर ॥
प्रेमाची दुनिया उरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ६ ॥
बुद्धीचा तुटला धीर ॥ आशामय होय शरीर ॥
जालिं बुडे जलधिचें तीर ॥
बघ, बघतां दृष्टिहि विझलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ७ ॥
कथुं काय, काय मज वाटे ॥ आनंद मात्र मनिं दाटे ॥
तरुशिरीं बीज उफराटें ॥
शून्यांत परार्धें भरालें ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ८ ॥
जन्माचें झालें चीज ॥ कायमची मेली नीज ॥

विश्वाचें गवसे बीज ॥
चिद्वृत्ति त्यांत अवतरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ९ ॥
मायेची मेली बिजली ॥ परि खऱ्या जलीं ती विझली ॥
तीव्रता तियेची थिजली ॥
सुकलेलीं विश्वें भिजलिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १०
कोसळति सरीवर सरी ॥ लहरावर उठती लहरी ॥
अश्रूंची गरदी भारी ॥
अवकाशें तुडुंब सगळिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ११ ॥
पुष्पाविण येई वास ॥ वाऱ्याविण चाले श्वास ! ॥
हर्षाविण आतां हास ॥
मरणाविण सुटका झालि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १२ ॥
ब्रह्मगोल त्वन्मय झाला ॥ चहुंकडेच मुरलीवाला ॥
त्वद्रूप गोपिकाबाला ॥
मी मला शून्य या कालिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १३ ॥
सांवळ्या ! यशोदाबाळा ! ॥ बंधाला पडला आळा ॥
खैराचा वाढे चाळा ॥
बावरी राधिका बनलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १४ ॥
किति करूं कन्हय्या ! धांवा ॥ गा, नाच, वाजवीं पांवा ॥
त्यांतच हा जीव विरावा ॥
यावांचुनि इच्छा नुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १५ ॥
एकेक ऐकुनी सूर ॥ दुःखाचा हो जरि चूर ॥
सारखी तरी हुरहूर ॥

२

न कळे ही लागे कसालि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १६ ॥
तूं मनांतला चंडोल ॥ मग माझ्या मनिंचे बोल ॥
जरि हृदयीं लपले खोल ॥
तरि खोल हृदय या कालिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥१७॥
बोल बोल तव बिनमोल ॥ जीवाचें देइन मोल ॥
परि बोल एकदां बोल ॥
नातरी राधिका मुकलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १८ ॥
फिर विश्वाचा हा गोल ॥ सांभाळुनि माझा तोल ॥
प्रेमाचा धरुनी सोल ॥
बघ मागुति राधा आलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १९ ॥
मुरलीची प्यालें भांग ॥ घडिघडी थरारे अंग ॥
या लहरि उठति कां सांग ॥
आनंदवृत्ति पाझरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २० ॥
उलगडति पीळ हृदयाचे ॥ जणुं सुटति बंध देहाचे ॥
कीं जीव देहभर नाचे ॥
कुणिकडे राधिका भकलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २१ ॥
ही लहर अशा देहाची ॥ हालचाल आनंदाची ॥
चेतनाच कीं जीवाची ॥
तुज भेटाया जणुं आलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २२ ॥
तिजमुळें होउनी दंग ॥ वाऱ्यांत तरंगे अंग ॥
अणुअणुही होति दुभंग ॥
त्यांमाजि नादवीं मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २३ ॥

हृदयाचे ठोके पडती ॥ आकाश त्यांत जे उरती ॥
करि मुरलिरवाची भरती ॥
मग एकच धडकी सगळि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥२४॥
मुरलीचा मंजुळ नाद ॥ हृदयांत खुलवि पडसाद ॥
मम जीवाची ही साद ॥
तुज हांका मारित सुटलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २५॥
सारखा मुरलि वाजीव ॥ अणुअणुसि देहिं दे जीव ॥
त्यांमाजि नाद गाजीव ॥
हृदयाचे पडदे उकलिं ॥ कन्हया ! बजाव० ॥ २६ ॥
जीवाच्या कमळा भुलवीं ॥ निजगुंजारविं त्या डुलवीं ॥
पाकळी पाकळी खुलवीं ॥
झुलवीं त्या पाडुनि भुरळि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥२७॥
कृष्णजी ! त्यांत तूं भृंग ॥ त्यांतच रे होईं गुंग ॥
गुंजारव करिं उत्तुंग ॥
ही मोहरात्र ओसरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २८ ॥
चांदणें खुले दिलरंगीं ॥ हो एक नादरसरंगीं ॥
पोहत मी स्वैर तरंगीं ॥
बघ शुद्धबुद्ध मम हरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २९ ॥
या रसीं देहकण न्हाले ॥ जो तो निजनादीं डोले ॥
क्षणभरांत सारे फुलले ॥
बघ फुलें तयांचीं झालिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३० ॥
करुनि त्या फुलांचा झेला ॥ जीवाचा छेलछबेला ॥

नटवीन कधीं अलबेला ॥
झेला मज, आलें जवळिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३१ ॥
शृंगाररसानें नटली ॥ तुज राधा रमवूं झटली ॥
जन्मांची ओळख पटली ॥
कृष्णांत राधिका रमलि ॥ कन्हय्या ! ब० ॥ ३२ ॥
वांकड्या अधरिं हा पांवा ॥ वांकडाच डोळा डावा ॥
किति वेळ असाच पहावा ॥
अब खेल करो बनमालि ! ॥ कन्हय्या ! ब० ॥ ३३ ॥
श्वासें मज हृदयीं भरवी ॥ नादें कीं ओढुनि नेई ॥
चुंबनेंच कीं मज बनवी ॥
तव ओंठावरली लालि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३४ ॥
दृढ आलिंगन दे अथवा ॥ अवकाश न त्यांत असावा ॥
एकरूप जीवाभावां ॥
तव देहिं देह मम जिरविं ॥ कन्हय्या ! ब० ॥ ३५ ॥
बघ आतां घटका भरली ॥ बोलाची बोली सरली ॥
जीवाची भाषा हरली ॥
ठायींच वृत्तिही हरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३६ ॥
जीवाचा पंची प्यारा ॥ मज आतां दिससी न्यारा ॥
मुरलीचा पिउनी वारा ॥
चहुंकडेच राधा झुकलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३७ ॥
उरलें न शीत वा उष्ण ॥ कांहीं न शुभ्र वा कृष्ण ॥
एकरूप राधाकृष्ण ॥

जयनाद गात ही मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३८ ॥
चहुंकडेच आतां शांत ॥ विश्व शांत आत्मा शांत ॥
कृष्ण शांत राधा शांत ॥
मुरलींत शांतता भरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३९ ॥
भोगुनी तापमय उष्णा ॥ मुरलिची लागतां तृष्णा ॥
जग गाइल राधाकृष्णा ॥
ही साक्ष मनोमन मुरलि ॥ कन्हय्या ! बाजव० ॥ ४० ॥
ही अखंड मुरली वाजे ॥ सर्वांच्या हृदयीं गाजे ॥
मग कोण वदाया लाजे ॥
कीं धन्य धन्य ही मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ४१ ॥
त्या नादरसाचे प्याले ॥ मनिं 'गोविंदाग्रज' प्याले ॥
शाहीर मुरलिचे ॥ बनले ॥
मग गानिं वाजविति मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥४२॥

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
२७६
दा. क.
ग्रंथ शाखा

प्रेम आणि मरण.

" जगीं सांगतात प्रीत पतंगाची खरी ।
झड घालून प्राण देतो दीपकाचे वरी ॥ "

—श्रीहोनाजी बाळ.

कुठल्याशा जागीं देख ।
मैदान मोकळें एक ॥ पसरलें ॥
वृक्ष थोर एकच त्यांत ।
वाढला पुऱ्या जोमांत ॥ सारखा ॥
चहुंकडेच त्याच्या भंवतें ।
गुडघाभर सारें जग तें ॥ तेथलें ॥
झुडुपेंच खुरट इवलालीं ।
मातींत पसरल्या वेली ॥ माजती ॥
रोज तीं । कैक उपजती । आणखी मरती ।
नाहिं त्यां गणती । दादही अशांची नव्हती । त्याप्रती ॥
त्यासाठीं मैदानांत ।
किति वेली तळमळतात ॥ सारख्या ॥
परि कर्माचें विंदान ।
कांहीं तरि असतें आन ॥ चहुंकडे ॥

कोणत्या मुहूर्तावरतीं ।
मेघांत वीज लखलखती ॥ नाचली ॥
त्याक्षणीं । त्याचिया मनीं । तरंगति झणीं ।
गोड तरि जहरी । प्रीतीच्या नवथर लहरी ॥ नकळतां ॥
तो ठसा मनावर ठसला ।
तो घाव जिव्हारीं बसला ॥ प्रीतिचा ॥
वेड पुरें लावी त्याला ।
गगनांतिल चंचल बाला ॥ त्यावरी ॥
जातिधर्म त्याचा सुटला ।
संबंध जगाशीं तुटला ॥ त्यापुढें ॥
आशाहि । कोठली कांहिं । राहिली नाहिं ।
सारखा जाळी । ध्यास त्यास तीन्ही काळीं ॥ एक तो ॥
मुसळधार पाउस पडला ।
तरि कधीं टवटवी त्याला ॥ येईना ॥
जरि वारा करि थैमान ।
तरि हले न याचें पान ॥ एकही ॥
कैकदां कळ्याही आल्या ।
नच फुलल्या कांहीं केल्या ॥ परि कधीं ॥
तो योग । खरा हटयोग; । प्रीतिचा रोग ।
लागला ज्याला । लागतें जगावें त्याला ॥
हें असें ॥
ही त्याची स्थिति पाहुनियां ।

ती दीडवितीची दुनिया ।। बडबडे ।।
कुणि हंसे कुणी करि कींव ।
तडफडे कुणाचा जीव ।। त्यास्तव ।।
कुणि दयाहि त्यावरि करिती ।
स्वर्गस्थ देव मनि हंसती त्यांप्रती ।।
निंदिती । कुणी त्याप्रती । नजर चुकविती ।
भीतिही कोणी । जड जगास अवजड गोणी । होई ता ।
इष्काचा जहरी प्याला ।
नशिबाला ज्याच्या आला ।। हा असा ।।
टोंकाविण चालू मरणें ।
तें त्याचें होतें जगणें ।। सारखें ।।
हृदयाला फसवुनि हंसणें ।
जीवाला नकळत जगणें ।। वरिवरी ।।
पटत ना । जगीं जगपणा । त्याचिया मना ।
भाव त्या टाकी । देवांतुनि दगडचि बाकी ।। राहतो ।।
यापरी तपश्चर्या ती ।
किति झाली न तिला गणती ।। राहिली ।।
इंद्राच्या इंद्रपदाला ।
थरकांप सारखा सुटला ।। भीतिनें ।।
आश्चर्यें ऋषिगण दाटे ।
ध्रुवबाळा मत्सर वाटे ।। पाहुनी ।।
तों स्वतां तपोदेवता । काल संपतां ।

प्रकटली अंतीं । " वरं ब्रुहि " झाली वदती ॥ त्याप्रती ॥
" तप फळास आलें पाहीं ।
माग जें मनोगत कांहीं ॥ यावरी ॥
हो चिरंजीव लवलाहीं ।
कल्पवृक्ष दुसरा होईं ॥ नंदनीं ॥
प्रळयींच्या वटवृक्षाचें ।
तुज मिळेल पद भाग्याचें ॥ तरुवरा ॥ "
तो वदे । " देवि सर्व—दे, । हेंच एक दे— ।
भेटवीं मजला । जीविंच्या जिवाची बाला ॥ एकदां ॥ "
सांगती हिताच्या गोष्टी ।
देवांच्या तेतिस कोटी ॥ मग तया ॥
" ही भलती आशा बारे ।
सोडिं तूं वेड हें सारें ॥ घातकी ॥
स्पर्शासह मरणहि आणी ।
तो तुझ्याःजिवाची राणी ॥ त्या क्षणीं ॥
ही अशी । शुद्ध राक्षसी । काय मागसी ।
मा कांहीं । लाभलें कुणाला नाहीं ॥ जें कधा ।
तो हंसे जरा उपहासें ।
मग सवेंच वदला त्रासें ॥ त्यांप्रती ॥
" निष्प्रेम चिरंजीवन तें ।
जगीं दगडालाही मिळतें ॥ धिक् तया ॥
क्षण एक पुरे प्रेमाचा ।

वर्षाव पडो मरणांचा ॥ मग पुढें ॥ ”
निग्रहें । वदुनि शब्द हे । अधिक आग्रहें ।
जीव आवरुनी । ध्यानस्थ बैसला फिरुनी ॥ वृक्ष तो ॥
तो निग्रह पाहुनि त्याचा ।
निरुपाय सर्व देवांचा ॥ जाहला ॥
मग त्याला भेटायाला ।
गगनांतिल चंचल बाला ॥ धाडिली ॥
धांवली उताविळ होत ।
प्रीतीची जळती ज्योत ॥ त्याकडे ॥
कडकडे । त्यावरी पडे । स्पर्श जों घडे ।
वृक्ष उन्मळला । दुभंगून खालीं पडला । त्या क्षणीं ॥
दुभंगून खालीं पडला ।
परि पडतां पडतां हंसला ॥ एकदां ॥
हर्षाच्या येउनि लहरी ।
फडफडुनी पानें सारीं ॥ हांसलीं ॥
त्या कळ्या सर्वही फुलल्या ।
खुलल्या त्या कायम खुलल्या ॥ अजुनिही ॥
तो योग । खरा हटयोग; । प्रीतिचा रोग ।
लागला ज्याला । लाभतें मरणही त्याला ॥
हें असें ॥
स्मरणार्थ तयाच्या ही बोलांची रानपालवी ।
मराठी रसिकांसाठीं ‘ गोविंदाग्रज ’ पाठवी ॥

ओसाड आडांतील एकच फूल.

[१]

होता एक जुनाट आड पडका, ओसाडसा जो असे,
कोठेंसा, कधिंचा, विशेष नव्हता कोणास तो माहित;
होतें काय तयांत हें नच कधीं कोणी पहाया बसे,
नाहीं जात कधीं तिथें कुणि जिथें नाहीं स्वतांचें हित !
होता आड खरोखरीच अगदीं तैसा दिसायास तो,
जो जैसा दिसतो जगास दुरुनी, तैसाच तो भासतो;
घेतो कोण उगाच कष्ट इतके लोकीं खऱ्याखातर ?
' आहे भूत तयांत खास ! वदती ऐसेंहि कोणी तर
बोले वाइट त्यास कोणि, नसती होती वदंता जरी,
लोटी सृष्टिहि त्या प्रती जरि तशां त्या आडमार्गावर,
टाकीना नुसती जरी नजरही कोणी बिचाऱ्यावर,
देवानेंहि दिलें असेंच नव्हतें टाकून त्याला तरी !
देवाला करणें–विचित्रच तरी आहे किती गोष्ट ही,
होतें नाचत एक फूल तसल्या ओसाड आडांतहि !

[२]

पानांची गरदी लता करिति त्या आडाचिया भोंवतीं,

वाटे अंथरलें जणूं दफन तें जीवंत तोंडावरी;
काळी भोर कभिन्न गर्द विलसे छायामधें खोल ती,
आडांतील जगांतही मिसळुनी त्यालाहि काळें करी.
आडाच्या असल्या भकास उदरीं होतें तसें फूल तें,
प्रेमाचा मृत अश्रु जेविं गिळिला जीवन्मृताच्या मनीं;
केव्हांही नच लागला सुमनसा वाराहि बाहेरुनी,
काळोखांतिल तेवढेंच जग तें होतें तया भोंवतें.
ष्पाचें वळलें असे मुख सदा पाण्याकडे खालतीं,
श्वासानें जणुं त्याचिया चिमुकल्या लाटाजलीं हालती;
तेव्हां तन्मकरंदबिंदु पडतां जीं वर्तुलें चालती,
घालाया रमणीकरांत बघतां तेव्हांच मागाल तीं !
येई एक कसा बसा तरि सदा तेथें रवीचा कर,
पुष्पाचें प्रतिबिंब तो जलिं करी त्यालागिं दृग्गोचर.

[३]

त्या चित्राप्रति भाव बद्धनयनें आशादृशा पाहणें—
हा नित्यक्रम भाबड्या सरळ त्या माझ्या फुलाचा असे;
त्याला सर्वही वाहणें, विरुनियां त्याच्यामधें राहणें,
आशा एकच एवढी मनिं सदा वेड्या फुलाच्या वसे.
त्याचा वास असे मनोहर सदा, शंका नसे याविशीं;
या भावें परिगंध जो दरवळे न्यारीच त्याची मजा !
केव्हांही हलतांच फूल पवनें खेदास देते रजा,

प्रेमानें डुलतां परीं करितसे वृत्तीस वेडीपिशी !
हांसे फूल जलांतल्या बघुनियां त्या स्वीय चित्राकडे,
हांसे तेंहि तसेंच तों अधिक हें हांसे तसें बापडें;
नाचे हें पवनांत, तेंहि तिकडे पाण्यामधें बागडे,
‘ माझा भाव तया प्रती कळतसे ’ मानीत हें बापडें.
जोडीचा महिमा असा चहुंकडे; धिक् सर्व जोडीविणें!
लाभे जोड तरी कुणास न रुचे शून्यातलेंही जिणें ?

[४]

खालीं तोंड करून चंचलजलीं पाहून वेड्या परी
भावाचे अपुल्याच रंग वठवी त्या [illegible] री;
घेई यापरि बांधुनी उगिच तें जीवास आशागुणीं,
हांसूं मात्र नका म्हणून कधिंही माझ्या फुलाला कुणी
त्या आशेंत रहस्य काय लपलें जाणावयाला जरा—
वाऱ्यानें करपून जातिल अशीं व्हावीं फुलांचीं मनें;
चित्रें चंचल जीं अदृश्य उघड्या डोळ्यांस भावाविणें
पाहायास तयांस नीट तुमचे डोळे फुलांचे करा !
भावाचे अपुल्याच रंग बघणें वाटेल तेथें मना,
त्या वेड्याबगड्या फुलांतच असे का तेवढ्या दोष हा ?
मोठे पंडित काय लाविति दिवे, ते एकदांचे पहा,
कोणीं काय कधीं कुठें बघितलें जें ये विकारांत ना ?
जो तो या जगतावरी पसरतो छाया मनाची सदा

निश्वासें तुमच्याच सृष्टि करपे, तेव्हांच ती तापदा !

[५]

कांहीं काळ असाच फूल गमवी; आशा पुढें वाढली,
चुंबावें जलिंच्या फुलास म्हणुनी तें मान खालीं करी;
वाऱ्यानें मुख लागतांच उदका छाया विराली जलीं,
पाणी मात्र पडे मुखीं सहज तों, तैसेंच आशेवरी !
त्या धक्क्यासरसेंच फूल मग जें कोमेजलें एकदां,
नाहीं तें हंसलें पुन्हां ! विकसलें नाहीं पुन्हां तें कदा !
आशेनें दुसऱ्या दिनीं फिरुनि तो आला रवीचा कर,
गेला खिन्न मनें परी न चमके त्या प्रेत मात्रावर.
पाण्यामाजिं पुढें गळून पडलें तें फूल वेडें पिसें,
पाताळांत कुठें असेल दडलें का प्रेमनिर्माल्यसें ?
छे: छे: ! प्रेममय स्वरूप धरुनी भूतापरी हिंडतें,
कोठें आड उजाड जे, अजुनिही तेथें कधीं तें दिसे !
तें मेलें म्हणुनी उणें न ठरतें; मच्चित्त त्याला भुले !
मेलेल्या हृदया मदीय असलीं वाहीन मेलीं फुलें !

कृष्णाकाठीं कुंडल.

[कुंडल कृष्णाकांठीं नाहीं; पण घटकाभर त्याला तेथें नेलें आहे. त्या वेळच्या गांवकऱ्यांचा थोरे पालट आजच्या कुंडलकरांना दगदग देणार नाहीं, अशी आशा आहे. गांवठाणाच्या या हाल-चालीनें, भूगोलाच्या भक्तांची थोडीशी दिशाभूल झाल्यास एक आण्याच्या भूगोलपत्रकानें त्यांचें समाधान होण्यासारखें आहे.]

— साक्या —

[१]

मनांत माझ्या गुणगुणतें हें रसिका कोणी कांहीं ।
कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाहीं ॥
नव्या भरानें जुन्या जिवाचें गाणें हृदयीं खवळे ।
फिरत्या भंवऱ्यावरी मनाच्या फेस भराभर उसळे ॥
उचंबळुनि येतील बोल ते उधळुनि देतों वरतीं ।
पढिकांची चतुराई सारी येथुनि झाली परती ॥
साधा भोळा मराठमोळा जोमदार घाटाचा ।
रानफुलांचा साज चढविला त्यास त्याच थाटाचा ॥
शाहिराच्या रसवंतीला भावभोटिचें लेणें ।
एक सुराच्या एक सराला बाले घाटी दाणे ॥
असेल रसिका असलें कांहीं ऐकायाचा हेत ।
तर ये; मनिंच्या मळ्यांत पिकलें हें शाळूचें शेत ॥

राखण करि त्या जीवासाठीं डोळ्यांचा हा माळा ।
तुझी बाहुली बसवी त्यांत, मग गोफण मारी काळा ॥
गोफण गुंडा फाडुनि टाकी पडदा काळाचाही ।
तुटती धागे तीन शेंकडा उणेंपुरे हे पाही ॥
शिवनेरीचा हिरा चमकतो दख्खनच्या दरबारीं ।
रायगडाचें तटबंदीचें कोंदण साजे भारी ॥
सह्याद्रीभर चमके त्याच्या जित्या जिवाचा जोर ।
तेजानें बघ पाजळल्या त्या राई काळ्या भोर ॥
त्याच लकाकींमधें तळपत्या त्या एका राईंत ।
कृष्णाकांठीं कुंडलें शिकवी माय लेंकरां प्रीत ॥
त्या राईंतिल सगळ्या वेली एकच गाणें गाती ।
त्या गाण्यांतिल प्रेम कहाणी वेड लाविते म्हणती ॥
प्रीतीचें तें गाणें होतें; सहज लागल्या नादीं ।
कोणी येतां जातां त्यासीं तेंच सांगती आधीं ॥
झुळझुळत्या वाऱ्यावर त्यांचीं पान हालतांनाहीं ।
गुणगुणती तें गाणें; त्यांना छंदाचि दुसरा नाहीं ॥
वाऱ्याची धुगधुगी हालवी, तरि वेली तें कुजबजती ।
सोंसाट्याचा सूर लागला तरीं तेंच ओरडती ॥
तुझ्या सारख्या रसिकासाठीं त्यातें गाणें रानीं ।
कळ्या फुलांच्या वेलपत्तिनें लिहिती पानोपानीं ॥
चल तें वाचुनि पहा एकदां बोलशील मग तूंही ।
कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाहीं ॥

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे.

[२]

चलाच रसिका माझ्या खातर त्या राईंत फिराया ।
भलत्या वेळीं भलत्या ठायीं भलती मौज पहाया ॥
सह्याद्रीच्या कडेपठारी कोठें मोठे घाट ।
दरी पठारी धुंडित जाणें भारी अवघड वाट ॥
तशांत पसरुनि रात्र आपुली काळी काळी काया ।
दक्षिण उत्तर झांकुनि टाकी हिरवी डोंगर माया ॥
थकाल वाटे रसिका; माझ्या रसवंतीच्या राया ।
मनासारखे बोल न मिळतां कष्टही जातिल वाया ॥
परंतु आतां नकाच मागें परंतू इतक्यासाठीं ।
मायेखातर भटकलाच ना कान्हा यमुना कांठीं ॥
बारामावळ देश तुम्हीही पाया खालीं घाला ।
पहा पुण्याहुन कृष्णाकांठीं सहजा सहजीं आला ॥
मार्गीं दिसल्या सह्यगिरीच्या चिमण्या चिमण्या बाळा ।
वाजवितांना फिरतां रानीं पायीं घुंगुरवाळा ॥
भीमा नामें इथें नांदते श्रीमती चंद्रभागा ।
पुंडलिकाची मायमावली श्रीमहाराष्ट्रगंगा ॥
साधीसुरती बाळ जिवाची डाम डौलही नाहीं ।
बघून घ्या ही रसिका इकडे नाचे नीराबाई ॥
काळा दरिया काळोखाचा वरती भरून राही ।
काळ्या राईमधें खालतीं काळी कृष्णामाई ॥
काळोखाचें रान माजलें चंदाराणी नाहीं ।

३

तिच्याच मागें पळे तिचा तो चंदेरी दरियाही ॥
जिकडे तिकडे काळीं रानें हमरंगानें खुलतीं ।
निळ्या चांदव्यालागीं नुसतीं झालर मोतीं झुलतीं ॥
राई मधली हिरवळ आतां काळ्या रातीं कुठली ।
माथ्यावरची तशी कोंवळी रंगेसभाही उठली ॥
निजली दुनिया, निजला वारा, नव्हतें हालत पान ।
लाख जिभांची बडबड थांबुनि निजलें सारें रान ॥
मिटुनि फुलांचें डोळे निजल्या वन देवींच्या बाळा ।
उभीं झोंपतीं झाडें; त्यांचा उंचल जागता चाळा ॥
कुठें कळकबेटांतुनि निघता सुरांत वारा वाहे ।
निजली राई मधुनी मधुनी वाटे घोरत आहे ॥
क्रूर पशूंची बिनशब्दांची लपतीछपती चाल ।
तीं राईचीं हलतीं स्वप्नें भयाण बहु बेताल ॥
काळे बुंधे खालीं नुसते वरतीं पान दिसेना ।
ठाण मांडुनो जणूं ठाकली वेताळाची सेना ॥
त्यांतुनि चिमणें झरे चालतां झुळझुळ हलु करितात ।
भुताटकींतुनि जातां भिउनी रामनाम म्हणतात ॥
भयाण रातीं भयाण राई भयाण जिकडे तिकडे ।
भयाण राणी भीति नांदतें बांधुनि काळे वाडे ॥
म्हणती अप्सरा आकाशातुनि दुरून बघतां नाहीं ।
कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाहीं ॥
थर थर कांपे वरतीं जी ती निळ्या रानची राणी ।

त्या तर इवल्या चिमण्या परंतु. देवही पळती विमानीं ॥
देवही पळति विमानीं ॥ म्हणसी शाहिरा ! तें नीट ।
कोण सांग मग कृष्णाकांठीं देवाहुनि हा धीट ? ॥
पहा दिसे ती काळोखातही हलती काळी काया ।
खास नसे ही नुसती तुमच्या चपळ मनाची माया ॥

× × × ×

[त्या दोन प्रेमी प्राणांची गांठ पडल्यावर ती त्याला विचारतें]

कुठली दौलत या खांद्यावर मान ठेवुनि निजतें ।
कुण्या कुळाचें नांव उजळितें तलवारीचें पातें ॥
कोणगडांचा उभा बुरुज हा बाका बरकंदाज ।
कुणी चढविला लाजत मुरकत देहावर हा साज ॥

× × × ×

[तेव्हां तो सांगतो].

रायगडावर धनी आमुचा, त्याला विकलो काया ।
या देहाला, नांव साजणी, रायबागचा राया ॥

× × × ×

शिवरायाच्या शब्दांसंगें नाचतसे तकदीर ।
दोरी पासुनि सुटलेला हा वाऱ्यावरचा तीर ॥
मैदानावर बेलगाम कीं फिरे मोकळा वारूं ।
भर दरियावर भरकटतां धरि फेर फिरंगी तारूं ॥

× × × ×

तलवारीच्या धारेवरतीं हा जीव बारगीर ।

भालफळावर दिलें टांगुनी हातांनीं तकदीर ॥
× × × ×
रायगडावर खडे पसरले शिवरायाच्या पायीं ।
हिरे माणकें तीं, आम्हांला दुसरी दौलत नाहीं ॥
मैदानाचा सुभा मोकळा, दुनिया मातीमोल ।
जिवंत मुडदा दिला गाढुनि पाताळाहुनि खोल ॥
रायगडावर उघड्या पडल्या नव्या हिऱ्यांच्या खाणी ।
नटेल ह्यांनीं रायबागच्या रायाजीची राणी ॥
× × × ×
पळत्या पायावरचा इमला हिरवा महाल माझा ।
रान गांवचे कांटे किल्ले, त्याच रानचा राजा ॥
एकमांड घोड्यावर जाणें, उत्तरहिंदुस्थानीं ।
भीमथडीला भाकर; तीवर गंगथडीला पाणी ॥
× × × ×
तुझ्या कपाळीं सुबक बसावी बघ मोत्यांची जाळी ।
करवंदीची कांटे जाळीं, परी आमुच्या भाळीं ॥
× × × ×

[त्यावर ती उत्तर देते].

नाहीं कोणी फसावयाचें, बोल असे ऐकुनिया ! ।
दुसरी ग्वाही गाते आतां, अलम दक्खनी दुनिया ॥
जंगलशाही मिरास सारी, हिरवी दौलत न्यारी ।
रायबागच्या बादशहाची फिरते बेगम प्यारी ॥
होईल असतां बालीउम्मर सूरत ऐसी न्यारी ।

कुंडलवाली बादशहाची बालीबेगम प्यारी ॥

× × × ×

जयवंतीशीं लग्न लाविलें जेव्हां शिवरायांनीं ।
तोरणगाजीं तें तोरण बांधिति साऱ्या कुंडलकरणीं ॥

× × × ×

[त्यानें मागें एकदां कुंडल प्रांतीं मुशाफरी केली, त्या वेळीं:—].

पाया खालीं घालुनि थकलों कुंडलचें हें सदर ।
दूर देशिंच्या मुशाफराची कुणी न केली कदर ॥
एक जिवाविण सुनेंच तेव्हां कुंडलचें हें सदर ।
"आला नव्हता" "काय साजणी" ? "आला नव्हता पदर" ॥
गेल्या गोष्टीं आज कशाला सोडा आतां राग ।
दूरदेशच्या मुशाफरा घ्या दिला दिलाचा बाग ॥

× × × ×

कां वेलीचीं पानें फिरलीं; फुलें लाजली कां हीं ? ।
हांसलीस कां झाडावरतीं तूंही मैनाबाई ? ॥

× × × ×

[तिनें बरोबर घेऊन चला असा लाडका हट्ट धरला तेव्हां तो म्हणतो व ती त्याला उत्तर देतें].

टकमक टोंकावरी राहणें चढण उभी ती फार ।
पडेल खालीं बघतां असली नाजुक नवती नार ॥
प्रीतीच्या पंखांनी येईल टाकुनि मागें गगना ।
रायबागच्या राघू मागें ही मान्यांची मैना ॥

थंडीची हुडहुडी निवाली, सरता झाला माघ ।
रायगडावर जागा झाला जंगलातला वाघ ॥
शहरगांवच्या हिरव्या फिरत्या पोरी चुकल्या वाणी ।
उजाड रानीं पडल्या तर त्या लागतील नां झुरणी ? ॥
चला विचारा त्या वाघाला कधीं लागली पाठीं ।
तुझी रानची राणी कुंडलच्या बाजारासाठीं ? ॥
वाघाची किंकाळी मोंगलघोड्याची कीं टाप ।
ऐकुनि छातीवरच्याचोरां सुटेलना थरकाप ॥ ?
शिवनेरीच्या शिवरायांनीं हीच दिली कां शीक ? ।
रायबागचे राघू पढले पोपटपंची ठीक ! ॥
तरीच कां ही कमरेवरची नागिण इतकी रोड ? ।
रायबागच्या रणमर्दाची जन्माची जी जोड ॥

× × × ×

[तरी तिचा निश्चय फिरविण्याकरितां तो, सुचवितोः—].

फसाल पुरत्या असल्या गांठीं जन्माच्या ठरलेल्या ।
बनी बनाई बदलायाची नाहीं कांहीं केल्या ॥
तेंच सांगतें—जिवा जिवाच्या आतां नजरा जमल्या ।
बनी बनाई बदलायाची नाहीं कांहीं केल्या ॥

× × × ×

[तिचा निरोप घेऊन स्वारींत गेला असतां].

फुलां फुलांतुनि रंगत होती मधुर सुगंधी स्वप्नें ।

× × × ×

[झाडावरच्या मैनेला दूती करून].

सखेसवंगडी म्हणतिल ज्याला रानगांवचा राजा ।
खूण गांठ ती मैना बाई—तोच शिपाई माझा ॥
जें जें माझें त्याची ह्याची झाली ज्याला पोंच ।
तोच दिलाचा, दोस्त जिवाचा, मालक माझा तोच ॥

× × × ×

झाडा वरचा राघू झाला जसा तुझा बेमान ।
तसाच राघू रायबागचा, कापी माझी मान ॥

× × × ×

वाऱ्यावरती उडती फिरती असली मैना राणी ।
तुझ्या गड्यानें परी सोडितां झालिस बापुड वाणी ॥

× × × ×

आणिक जें जें सुचेल तें तें सांग साजणी बाई ।
फसवणूक ही नको, तुला कळते सारें कांहीं ॥

× × × ×

भरकन् गेली उडूनि मैना; उरे मराठी मैना ।
हुरहुर करुनी जीव भागला काय सांगणें दैना ॥

× × × ×

[पुढें तो घायाळ होऊन मेला तेव्हां:—].

जीव सांडुनि पडला माझा जीवाचा अलबेला ।
तोंडीं माती पडुनि रंगला जोबन रस रंगेला ॥

× × × ×

शिवबांच्या शिरपेंचा साठीं—बोली ठरली होती ।
तोडुनि मंगलसूत्र विवाचा देणें माणिकमोती ॥

× × × ×

कै. श्री. गोविंदाग्रज यांच्या सहा कविता.

शिवनेरीच्या शिवा कसाहो केला माझा घात ।
हातावरचा राघू नेला उडवुनि हातोहात ॥

× × × ×

घारीनें झडपिला हातींचा बघतां बघतां हार ।
पुढती केला हात जरा तो, विरून गेली गार ॥
चुना लाविला पानाला तो अजुनि वाळला नाहीं ।
विडा घेतल्या वांचुनि केली कांहो इतकी घाई ? ॥

× × × ×

असें जसेंच्या तसेंच वठलें जातें पाउल तुमचें ।
पाय काढिला इथून पुरता; पुन्हां न परतायाचें ! ॥

× × × ×

अखंड भरला नव रंगांनीं हा इष्काचा प्याला ।
दुनिया झुकती है ये हरदम; नहीं झुकानेवाला ! ॥

[संदर्प न लागणाऱ्या ओळी.]

× × × ×

जशीं रानच्या पत्रीसाठीं रुसे मंगळागौर ।
रुसा साजणी, फुलते गुलशन् दिलेचमनकी और ॥

× × × ×

लपंडाव हा सरला राया, राज्य तुम्हावर आलें ।

× × × ×

हांसेल बाई या बोलाही, साधी भोळी राई ॥
कृष्णाकांठीं कुंडल आतां, पहिलें उरलें नाहीं ।

२७६

× ×

REFBK-0000276
REFBK-0000276